

BARTA JÁNOS:

ARANY JÁNOS A BACH-KORSZAKBAN

Arany költői fejlődésének 1849 nyaráig terjedő szakasza az eddigi kutatások alapján nagyjából tisztázottnak tekinthető. Fővonala ennek a fejlődésnek: a fokozódó szociális tudatosodás. A szalontai honoratior szemünk láttára egyre inkább radikalizálódik, s végül, Petőfi ébresztő hatására csatlakozik a 48-as forradalmi értelmiséghez. Ennek a fejlődésnek költői dokumentumai: Az elveszett alkotmány, a kor legélesebb támadása a nemesi társadalom ellen; a Toldi, a negyvenes évek legfőbb osztályellentétének megszólaltatója; Arany és Petőfi levelezése, melyben fölvezetjük a politikai alapú irodalmi népiesség programját; s mindennek tetőpontja az az írói és szerkesztői szereplés, amelyet Arany a forradalom idején a forradalmi kormány támogatásával kifejtett. Arany költői gyakorlata a jelzett időszakban világos és egyértelmű. Mindössze az elméleti megfogalmazást érezzük ma már fogyatékosnak: a forradalmi népiesség néhány diadalmas éve kevés volt arra, hogy Arany, akit a nép és nemzet viszonya leveleiben erősen foglalkoztatott, a népi és a nemzeti költészet mibenlétét és egymáshoz való viszonyulását teljesen tisztázza, és a maga álláspontját a gyakran hasonló fogalmakkal dolgozó középnemesi felfogástól elhatárolja.

A világosi katasztrófával Arany fejlődésében is új korszak kezdődik. Ez a korszak azonban sem költői gyakorlatában, sem elvi nyilatkozataiban nem mutatja azt az egyértelmű áttekinthetőséget, mint a megelőző. Az epikus kísérletek színképének tarkaságát aláfesti az elméleti állásfoglalásnak és az emberi és politikai magatartásnak időnként érezhető bizonytalansága. Nem csoda, hogy Arany Bach-korszakbeli szerepléséről még a közelmúltban is a legellentétebb értékelések hangzottak el, s olyan vélemények is akadtak, amelyek Arany 49 utáni működését teljes egészében elutasítandónak tartották.

Hogy ezt a nehéz és bonyolult kérdést legalább megközelítőleg tisztázhassuk, induljunk ki annak vizsgálatából: milyen helyzetet teremtett irodalmunkban a világosi fegyverletétel? A 48-as politikai forradalom mellett, jórészt azt megelőzve, végbement nálunk egy költői forradalom is, pontosan az 1842 és 1849 közötti hét esztendőben. Petőfi kezében a költészet a nép politikai hatalmának úttörőjévé, a parasztság öntudatraébresztéséért és felszabadításáért vívott harcnak fegyverévé vált. A politikai célkitűzésnek teljesen megfelelt a költői kifejezőeszközöknek az a radikális kicserélődése, amely ezekben az években meglehetősen viharos harcok közepette végbement. Kicserélődött a magyar költészet nyelvi bázisa és anyaga; teljes átállás történt a ritmus és a

szemléleti mód terén. Mármost 49-ben a politikai forradalmat le lehetett verni, de ahogy emléke élő és ható erő maradt tovább is, ugyanúgy nem lehetett a költői forradalmat meg nem történtté tenni. 49 őszén itt álltak a politikai forradalom romjai a költői forradalom kialakult eredményei — s az egyetlen költő, akit e forradalom örökösének tekinthetünk: Arany János. Ekkor mindössze harminckét éves, alkotóereje ép, de magára maradt: Petőfi elveszett, az ifjabbak szétszóródtak, az öregek elnémultak, Vajda még nem lépett a színre. Az egyetlen költőtárs, aki részese a nagy eredményeknek, a vele egyidős Tompa, 48-ban alig tett egy-két lépést a társadalmi radikalizálódás terén; Petőfitől féltékenyen visszahúzódott; most pedig vidéki elszigeteltségében, családi bajaival, kezdődő betegségével és a hatósági üldöztetéssel küzdve, semmiképpen sem alkalmas az elsővonalbeli harcos szerepére.

A nagy hagyomány továbbvitele tehát főként Aranyra várt. De vajjon milyen volt az a társadalmi helyzet, amelyben Petőfi örökségét képviselnie és folytatnia kellett? Szinte közhely már a Bach-korszak társadalmáról, hogy benne — az egykorúak vallomása szerint is — a vezető osztály a birtokos középnemesség s az egész kultúrának, benne az irodalomnak is ő az eltartója. E közismert tényező mellett azonban egy fontos negatívum teszi jellegzetessé a kor társadalmi képét: az egykori forradalmi, plebejus értelmiség eltűnése, s a magyar értelmiség arculatának teljes átalakulása. Tudjuk, hogy a magyar forradalmi mozgalom úttörői, ideológusai, propagandistái azok a jórészt plebejus származású értelmiségiek voltak, akiknek központját a Petőfi-féle tizek társasága alkotta. Ezt a csoportot a világosi katasztrófa elsöpörte, a megmaradtakat elnémította vagy súlyos megalkuvásra kényszerítette, s újabb radikális hajlamú értelmiségi író-csoport csak az évtized vége felé tömörül megint össze Pesten. Az évtized társadalmáról alkotott képünk nem lenne teljes, ha nem vennénk számba azt az erős nyomást, amely minden más társadalmi osztályon túlmenően éppen erre a rétegre nehezedett. Maga Arany is, éppen állásánál fogva, a legnagyobb mértékben ki volt téve ennek a nyomásnak. A kőrösi református egyház, amelynek 1851 őszén tanára lett, első volt a hazai független iskolafenntartók közül, amely elhatározta, hogy elfogadja a Thun-féle közoktatási reformot, s gimnáziumát annak alapján szervezi újjá; lépését ekkor még országos felháborodás kísérte. A kormány a protestáns iskolák tanáraitra különös figyelmet fordított, mert 49 után hamarosan észrevette, hogy ezek éppen a szétrebbent forradalmi vagy a forradalomhoz közelálló értelmiségnek csoportos búvóhelyeivé váltak. Ismeretes, hogy ezeket az iskolákat — Kőröst is — a nyilvánossági jog megadásának halogatásával tartotta sakkban; tanárait többszörös igazoló eljárásnak vetette alá, különösen 48-49-es szereplésükre való tekintettel. „Veszelmes emberek vagytok ti“ — írja Tompa a tanárságra célozva Aranynak. — Arany saját szavai tanárságának első heteiből: „Némi purifikáción is keresztül kell esnünk, amit előre tudva, természetellen nem indítottam volna el törékeny sajkámat a tanárság vészes óceánján“. (1851. XI. 12.) Belső lázadozása évek múlva is állandóan érezhető. „Majd ezzel, majd azzal ijesztgettek, idomítottak, dresszíroztak, abrichtoltak, de még most sem vagyok egészen hámbavaló“ — írta 1854-ben Szilágyi Istvánnak. — 1856-ban pedig két levelében is panaszodik a helybeli konzisztóriumra, amely a nyilvánossági jog megtaga-

dásától való félelmében szolgailag végrehajtja a kormány rendelkezéseit. Néhány év alatt fokozatosan németté kell tenni a tanítás nyelvét: „Az ember nem tehet ellene semmit. Azok, akiké az intézet, nem mernek.“ (Ercsey Sándornak.) Nagykőrösről már 1848. június 23-án ezt a hírt közli a Pesti Divatlap: „Találkoznak itten dühös politikusok; ezeknek elve: Csak azért sem, mert Kossuth akarja.“ A külső és belső hatósági nyomás érteti meg azokat a helyi-közzel meglepő megalkuvó lépéseket, amelyeket ez évtizedben éppen tanári és írói vonalon tapasztalunk; az értelmiségnek jelentős csoportja keresett végül a viszonylagos súllyal rendelkező középnemesség védőpalástja alatt menedéket. Jókai is ekkor tér vissza a reformkor nemesi hagyományainak ábrázolásához.

Ebben a helyzetben éppen semmi társadalmi támaszt nem jelentett Arany nagykőrösi környezete. Amikor Szalontáról Kőrösre költözött, a néptől, a parasztságtól valósággal elszigetelődött, mégpedig azért, mert Kőrös a szó igazi értelmében nem volt paraszti, azaz jobbágyközség. Önálló, nem jobbágyi jellegű, erősen polgárosodó parasztság lakta, amelynek különösen vagyonosodó része erős kaszt-szellemet alakított ki. Ennek az „úri“ parasztságnak az értelmiséghez, főként a tanársághoz és a kultúrához való viszonyáról igen kiábrándító képet adnak Arany végnélküli panaszai. Amikor 1857-ben arról beszél, hogy kilépett az „úri kaszinóból“, hozzáfűzi: „Ügyvéd, mérnök stb. itt nem úr, csak polgár. A professzort már úrnak is eltűrik, de éreztetik vele, hogy tolerancia alatt áll.“ 1854-ben írja, szintén Ercseynek, a szalontaiak kulturális érdeklődésére célozva: „Haladtok, haladtok öcsém, és ez szép töletek. Na már mi kőrösiek nem sínylünk e nyavalyában. Mi felette vagyunk irodalomnak, nemzetiségnek, mindennek. Mi vagy meddön sóhajtozunk az elmúlt árnyéka felé vagy aspirálunk a jelen s jövő ugorkafáira vagy egyiket se tesszük, hanem urak vagyunk. Itt a három év alatt, mióta itt lakom, nem vettem észre egyéb mozzanatot, mint azon 60—70 forintot, amit a Garay-árvák részére deklamált össze néhány tanulógyerek.“ Szalontán még csak volt valami közszellem, Kőrösön nincsen; „itt túlfinom arszlánok, hölgyek, haute-volée van, kik az oly polgároktól, mint a szalontai értelmiség, kínai fallal különbözik el magukat“. Amikor 49 előtt megjelent verseit össze akarja írni, egész Kőrösön nem kapja meg sem a Pesti Divatlapot, sem az Életképeket. Ennek a kőrösi helyzetnek híre lehetett a környéken is. Maga Arany írja sógorának 55 elején, hogy a Vas Gereben-szerkesztette *Visszhang*-ban gúnykép jelent meg a városról. Bolond Istók kötéllel körül akarja kötni és ki akarja pányvázni Debrecent, „hogy már hátrább ne menjen“. A kötél végét Kecskeméthez akarja kötni, mert az elég szilárd pont: ma is ott áll, mint háromszáz évvel ezelőtt. A kecskemétiak azonban deputációban kérik: kösse a kötelet inkább Nagykőröshöz, mert az még ugyanott áll, ahol ötszáz évvel ezelőtt. — Egyszóval: Arany Kőrösön kispolgári-paraszti társadalomba kerül bele, amely elkülönzi magát az értelmiségtől; a környezet népinek nem nevezhető, s ez időtől fogva Arany jobbágy-paraszti környezetbe visszajutni nem is tud.

Visszatérve tehát kiindulásunkhoz, Arany 49 után az előtt a feladat előtt állott, hogy folytatnia kellett költészetünknek 1842 óta kifejtett ágát, tovább kellett, egymagának, vinnie a népi forradalom költői vívmányait, egy olyan társadalmi helyzetben, amelyben a hangadó a

birtokos nemesség, az értelmiség és a parasztság közt kapcsolat nincsen, s amikor ő maga egy kasztszellemmel telített kispolgár-város irodalmiatlan légkörében éli át a haladó törekvések teljes elszigetelődését. E kiinduló helyzetet még ki kell néhány vonással egészítenünk. Petőfiék költői forradalma diadalt aratott ugyan, de egyeduralkodó az irodalmi életben nem volt még 48-ban sem. Még virágjában volt a Petőfit megelőző nemesi költészet is. Tudjuk, hogy az arisztokráciával és Béccsel szembenálló köznemesség egyes rétegei az érdekegyesítés politikai irányzatával kapcsolatban szívesen fogadták Petőfi népiességének első lépéseit, teljes kibontakozásától azonban ijedten elfordultak. A magyar köznemesség irodalmi ízlése nyelv és kifejezőeszközök dolgában a Petőfi előtti állapotot őrizte tovább; irodalmi életünk 48 előtti rétegeződésében még a reakciós arisztokráciának is megvolt a maga irodalmi képviselője. A Világos utáni viszonyok közt várható volt ennek a rétegeződésnek az újraéledése; általában az átmentendő költői forradalom és az átmentett társadalom között már eleve hatalmas feszültség állt fenn. A kiinduló helyzet külső képéhez tartozik az is, hogy az irodalom pusztán mennyiségi fejlődése a vártnál sokkal kedvezőbbben fordul. Igen hamar kialakult az a magatartás, amelyet többek között Toldy Ferenc mond ki az Új Magyar Múzeum 1850-es évfolyamában: „Az irodalom ezidőszerint fő tényezője megmaradásunknak.“ Az irodalom tehát cenzurázott és látszólag apolitikus volta ellenére is megtartotta helyét a politika tényezői között; eleinte még hallunk panaszt, de hamarosan kibontakozott a birtokososztály elég nagyarányú irodalompártolása, amelynek belső értékéről egyébként Kemény tanulmányaiban és Vajda röpirataiban elég éles bírálatot olvashatunk. Az íróság lassan életpálya, megélhetés lesz; a Bach-korszak rekordot ér el új irodalmi vállalkozások létesítésében.

A vázolt helyzet belső ellentmondásai tükröződnek abban a bámulatos tarkaságban, amellyel Arany költői pályája 49 után megindul. Szó sincs arról, mintha Arany már akkor elhallgatott volna; de ha nem is a hallgatásban, a produkció jellegében híven felismerhető új költői szerepének teljes problematikája. Azokban az élményeiben, amelyekkel a nagy katasztrófára reagál, eleinte az osztályszempontok teljesen háttérbe szorulnak. Világost az egész nemzet bukásának, az önkényuralmi rendszert a magyarság halálának érzi. Ebből bontakozik ki lírájának az a valóban nemzetinek mondható ága, amelynek első és ismétlődő témája az, hogy a nemzet meghaltával költői itt állanak hivatás és szerep nélkül, elvesztették működésük közösségi alapját. (*A lantos, Letészem a lantot, Összel, A dalnok búja, Évek, ti még jövendő évek...*) Egy évtizeden át folyik ez a lírai fonal, s a költői hivatásvesztés élményeihez hamarosan más tárgykörei is kialakulnak: Petőfi elvesztése, 48–49 zsarnokellenes hagyományainak folytatása a Ráchel-versekben és a balladák egyrészében. Aranyt, a 49-es függetlenségi hagyományok megszólaltatóját a Bach-korszakban eddig is eléggé ismertük, ezért csak néhány kevésbé köztudomású, vagy éppen késői volta miatt jelentős megnyilatkozására szeretnék külön rámutatni. Ilyenek elsősorban témájuknál fogva igen beszédes fordításai: a három Moore-fordítás; *Az utolsó főpap* 1857 októberéből Frankl után; *Az új görög dalnok* átdolgozása 1859-ből; az ismert Kallimachosz-fordítás, amelyet Irányok c. prózai cikkébe szó bele; az eredetiekből a kevés figyelemre méltott

emlékkönyv-vers *Hollósy Kornéliának* 1857-ből, s az 1860—62 körüli időkből csak vázlatban ránkmaradt *A két madár*; amikor a kalitkába zárt két madár közül a vénebb megmagyarázza a fiatalnak: a zsarnok csak azért díszíti gallyal a kalitkát, hogy az erdőt elfeledtesse, nyílt utalás ez az októberi diplomára, és intés az ifjabb nemzedék felé, amelynek 48—49 már nem volt személyes élménye. (V. ö. ehhez 1869-ből *Az alkotmányos sarjadék* c. versikét.) Lírája említett vonalának értékeléséhez hozzá kell még adnunk leveleinek sokszori apró csipkelődését a Bach-rendszer ellen (az „allgemeiner isten“ emlegetése stb.) és az olyan döntő vallomásokat is, aminő a Bolond Istók I. énekének 14—15. versszaka, ahol mintegy véletlenül Bemre keríti a szót, s azután így folytatja: „Azonban Istókhoz térnem *muszáj* itt“ — a *muszáj*t még alá is húzva. Arany lírája, néhány balladája és levélbeli nyilatkozatai szerint, a Bach-korszakban is megmaradt politikai költőnek. Az a felfogás, mintha egyidőben a költészet politika-mentességét követelte volna, Tompához írt egyik levelének (1853. V. 23.) hamis magyarázatából származik. „A költőnek azért, hogy nemzete előmenetelét eszközölje, éppen nem szükséges a politikától kölcsönvenni eszméket“ — ezt Arany akkor írja, amikor Tompa panaszkodik, mert nála A gólyához miatt már házkutatás volt s kézíratait lefoglalták; csak szükségmegoldást ajánl tehát: írjunk, ha a nyomás oly erős is, hogy nyíltan nem politizálhatunk.

Ennek az egyéni fájdalomon keresztül alkotott nemzeti lírának alapfeltétele volt egy bizonyos összhang az egész nemzet és a költő közt. De a nagy csapás után hamarosan fölélednek Arany 49 előtti elég éles osztály-élményei. Ha jól figyelünk, észre kell venni, hogy Arany az első években még 48—49 társadalmi-forradalmi hagyatékának továbbvitelével is próbát mer tenni. Hangot ad annak, hogy a nemzetnek értékesebb része a nagy küzdelem alatt is szembenállt a nemességgel. Az 1850 elejéről való *Koldus-ének*-ben a szabadságharc földetlen zsellér rokkantja vádolja a nemességet a bukásért és a szegényparasztság kijátszásáért; a nemzethalál tragikus hangulatából a lebukó társadalmi osztály szatirikus-komikus kipellengérezésében keres menedéket: A *Furkó Tamás* a szabadságharc nemesi tisztikarának remek szatírája. A *Nagyidai cigányok* élményi alapja is a hanyatló társadalmi osztály komikus volta, — csak hát Arany ezt a komikumot olyan időben szólaltatja meg, amikor annak felfogására sem a korhangulat, sem a magyar társadalom általános fejlettsége nem volt még képes. E sokat vitatott és igen lapos módon otromba allegóriának hirdetett komikus eposz keletkezését talán akkor értjük helyesen, ha indítóokként nem magát a szabadságharcot tételezzük fel, hanem a bukás után hamarosan meginduló, főként Jókai regényeiben tetőződő folyamatot: a szabadságharc dicsőségének nemesi kisajátítását, s a nemesség hangos tetszelgését önmaga hősiességének emlékeiben. Hasonló visszatetszést ébreszthetett a „győztes“ osztrák hatalom pöffeszkedése is. Ilyesmire vall Arany néhány szava, amellyel (Szilágyi Istvánnak, 1853. II. 5.) a mű keletkezését magyarázza; s az utólagos mentegetőzés a 60-as évek elejéről, amikor Arany nemzetfoglalma már módosult, szintén nem áll ezzel ellentétben.

Azok a szálak, amelyek a filológusok szerint Arany Bolond Istók-ját Petőfi Apostolához fűzik, szintén azt sejtetik, hogy itt is a forradalmi idők társadalmi problematikájának továbbvitelére lett volna Arany írói szándéka. Ez a mű Arany egész 49 utáni epikájában páratlan alkotás,

— értem főként az 50-ból való első éneket, a II. ének utolsó részét és a III—IV. ének terv-vázlatát. Nemcsak reális parasztábrázolása teszi egyetlenné; az sem érdektelen, hogy az első ének csőszkunyhójával, cigányaival, orgazdáival, a második színészeivel csupa az osztálytársadalom peremére sodródó, vele esetleg szembe is helyezkedő típus jelenik meg előttünk. Ennél még fontosabb lett volna az — ha a mű valóban elkészül — hogy Arany végre olyan elbeszélő költeményt alkot, amelynek cselekménye egyén és társadalom ellentétére van építve. Arany maga előszavában *A falu bolondja* c. kis töredékével hozza Bolond Istókot kapcsolatba: „mivé lesz a nép között egy olyan költői természet, mely a mostoha körülményekből soha ki nem fejlődhetve nyomtalanul vész el.“ A II. ének vázlatának egy jellemző mondata szerint a serdülő Istók „az élet praktikumát nem tudja megtanulni, lelkét sérti a függés, s valami elérhetetlenre vágy“. A bonyodalomban felcsillan az osztályralapozottság: Istók a IV. énekben grófi nevelő, s a falusi árvalánymenyasszonytól a grófnő kegyéig jut el. A vázlat épen ott szakad meg, ahol a jelzett ellentéteknek erősebben ki kellene bontakozniuk.

49 után keletkezett epikus műveinek egy másik csoportjában, a nemesi irodalom hagyományaitól befolyásolva, visszatér a társadalmi ellentétek ábrázolásának ahhoz a módjához, amely a magyar irodalom terén a feudalizmus elleni harc kezdő szakaszában volt szokásos. Ismeretes, hogy Aranynak Világos után első epikus megszólalása a byroni hangnemben írt *Katalin*. E művével kapcsolatban már Salamon Ferenc megjegyzi, hogy „az előző irodalmi korszakra emlékeztet“; Péterfy Jenő meg egyenesen a lovagromantika lomtárát emlegeti. A szálak valóban visszafelé vezetnek. Mednyánszky—Hormayr *Taschenbuch*-ja, amelyből a tárgyat vette, a középkori lovagvilágot feltámasztó Kisfaludy-korszakból való; a byroni epikus formára Erdélyi Jánosnak egy 48 előtti megjegyzése is sarkalja, a magyar nyelv rímzsegénységéről. A *Katalin* cselekményét is ellentét mozgatja, sőt személyei közt ez az ellentét szinte drámai túlságig feszítve bontakozik ki. De az ellentét felfogása a byroni időkre emlékeztet, arra a korszakra, amikor a társadalomban fennálló osztályellentétet a költők egyéni szenvedély és feudális hagyományok ellentétévé egyszerűsítették, vagy ezen keresztül tükröztették. Ebben a felfogásban a lázadás tipikus lefolyása az, hogy az egyén, főként szerelmes egyén követeli jogait és bukik el vagy győz a zsarnok apával, uralkodóval, családdal szemben. A lázadásnak ez a típusa nálunk is megtalálható, különösen a negyvenes évek fiatal, francia minta után induló íróiban, akik a maguk lázadásában még a népi vonalig nem jutottak el. A feudális és lázadó szenvedélyek tombolása, amelyet a *Katalin*ban oly kiválóan festett, az évtized folyamán állandóan csábította újabb próbákra, amelyeket azonban már befejezni nem bírt. Így jöttek létre a következő töredékei: *Perényi* (a tárgyból és a kidolgozott egy lapnyi részből társadalmi tanulság nem vonható le; Perényi a romantikus kor nagyarányú, szenvedélyében végletes alakja); *Édua* (a kún vezér lánya, akit Kun László, a király elcsábít és eldob; téma: a leány bosszúja); *Öldöklő angyal* (a zsarnok, leányát férjhez erőltető apa motívuma felbukkan az elkészült szakaszokban); *Az utolsó magyar* (1858-ból keltezzük: cselekményében egy nagy szerelmi lázadás a törzsi közösség ellen).

Ez a tárgykör, amely a balladák közül is a Bor vitézben felbukkan, alig adott alkalmat Aranynak arra, hogy a 49-ből örökölt költői eszközt alkalmazzon. Pedig ez időbeli működésének egyik döntő rugója éppen az, hogy teret keres az új költői kifejezőképességnek, s az új nyelv, az új szemlélet és ritmika eszközeivel meg akarja írni a magyar népeposzt. Ennek a tervnek a gyökerei még a Petőfi-barátság éveire nyulnak vissza; a „népies hőskötemény“ megalkotásához már akkor szétnéz tárgyért a magyar történelemben. Most a Toldi középső részének a kidolgozása látszik a célra legalkalmasabbnak. 48—49-ben papírravetett első tervezetések után még 1850 elején nekikezd; Toldy Ferencnek 51 elején már levélben jelzi: „egy nagyobb népies eposzon dolgozom Toldi fénykorából“. Gyulai, aki Szalontán átutazva meglátogatja, följegyezi a készülő munkáról: „Leginkább szeretné, ha ponyván kaphatna hírré, akkor nagy és állandó közönsége lenne, s mi legtöbb, maga a nép.“

A *Daliás idők* 1853-ig elkészült első változata: hat teljes és egy befejezetlen ének, a formai-esztétikai népiességnek legszebb példái közé tartozik. Ha Toldival és a Toldi estéjével egybevetjük, azt vesszük észre, hogy a Toldi-családot még egy fokkal visszaparasztoztítja. Az öreg Toldiné Nagyfaluban szombat este a ház előtt a „küülő padon“ pihen; az udvar nyári estére kitakarítva és fellocsolva; lábujában Etelka, György árvája, a fejéknél segít, a tejet szűri. Érezhető különbség van Toldiéék és a vagyonosnak rajzolt Rozgonyiak között. Amikor Miklós az ismeretes bajvívás után hazamegy, elmeséli anyjának, „hogyan jutott kezéhez a szép urilánynak“, t. i. Piroskának. A lovagi élet néhány motívuma is csak mintegy játéknak van a mesébe beleszőve. De az első Toldi korszerű társadalmi problematikája nem folytatódik; a népi költészet formai vívmányai osztályellentétek ábrázolása helyett egy harmonikus, békés társadalmi idillre vannak ráhímezve. Az első énekbéli pátriárkális uralkodónak, aki álruhában alattvalói közé vegyül, megnézni, „hogyan teszik a törvényt a szegény emberre“ — méltó társa az öreg emberbarát Rozgonyi, aki a szétriasztott lakomáról maradt bőséges étellel-itallal a falu szegényeit vendégeli meg. Ez a pátriárkális-feudális idill nem a forradalom éveinek levegőjét árasztja; Nagy Lajosnak, Mátyásnak nagy kedveltsége Arany ekkori epikus terveiben inkább a reformkor nemesi-nemzeti ellenállását tolmácsoló, az „érdekegyesítés“-t propagáló költészetére mutat vissza. Feltámasztásában természetesen része van a nemesség és az értelmiség Habsburg-ellenes magatartásának a Bach-korszakban.

Egyik előszavában maga Arany mentegetődik a miatt a különös jelenség miatt, hogy oly sok töredékkel lép a nyilvánosság elé. Epikus tervezetései ez évtizedben alig teremnek mást, mint töredéket. Az, hogy a nagy művek töredékben maradtak, az adott helyzetben nem mutat másra, mint egy társadalmi bázisát elvesztett költőre. Arany ezekben a tarka együtttest alkotó tervekben és töredékekben nem tesz mást, mint orientálódik; közösséget és olvasóközönséget keresni indul, s mert nem talál s úgy érzi, hogy írói szándékát nincs, aki megértse — már nincs ereje a mű befejezésére. A Bolond Istók abbamarad, mert első éneke név nélkül megjelent a debreceni Csokonai-Lapokban, és egyáltalán semmi figyelmet nem keltett. A Nagyidai cigányok kudarcra egész életére keserűséggel tölti el. Toldy Ferenc 1852-ben az Új Magyar Múzeumban Aranynak ezt a tartalmában dokumentumszerű, kivitelé-

ben és esztétikai értékében szinte hibátlan alkotását „egy ritka szép lélek szomorú aberrációjának“ nevezi: „nem is Arany Jánosé, t. i. azon Aranyé, kiből név és érdem oly szép azonosságban egyesült“. A Kazinczy és a német irodalom csodálatában felnőtt Toldytól igazán nem lehetett várni, hogy a Nagyidai cigányokat megértse. De Toldy, akit Gyulai egy helyen nagyképűnek mond, ismételten igyekszik egy túlhaladott kor ízlését rádísputálni Aranyra. Bölcs tanácsaival megakasztja a középső Toldi kidolgozásában; amikor a mutatványul megjelent első éneket már olvasta, azt javasolja, hogy írjon Arany minél terjedelmesebb, minél bonyolultabb elbeszélő költeményeket. A paraszt helyet a lovagot emeli ki: vigye magával Lajos Toldit Nápolyba, Litvániaiba, Oroszországba, így lehetne a mese „érdekét a történet felsőbb köreibé vonatás által nemesíteni“.

Már Toldy Ferencnek ezek a megjegyzései is szélesebb összefüggésekre utalnak. Arany elakadása a sok biztató kezdet után, majd lelki válsága és elhallgatása összefügg az évtized első felének és derekának irodalmi harcaival, s azzal a társadalmi fejlődéssel, amely ezeket a harcokat előidézte. Ezek a harcok, s a hozzájuk fűződő néhány kellemetlen összeütközés kelti Aranyban azt a meggyőződést, hogy nincs társadalmi osztály Magyarországon, amely 48—49 költői örökségét a maga igazi, hamisítatlan mivoltában átvegye. Jellemző, hogy az irodalmi harcok legfőbb zászlaja, amely körül a döntő harc folyik: éppen a népiesség — s ezek a harcok végül is abban oldódnak meg, hogy teljesen meghamisítják, vagy kiküszöbölik az irodalmi népiesség társadalmi funkcióját.

Az évtized irodalmi életének első jelentős mozzanata: a parlagi kismenesség és kispolgárság betörése az irodalomba, s az annakidején Kazinczyék által kiszorított provinciális kismemesi költészet újraéledése. Ez a társadalmi osztály, mint irodalmi tényező a romantikus „fennköltészet“ idején nem juthatott szóhoz, az „új iskolá“-nak még olvasójává sem vált, hanem továbbra is megmaradt a maga ponyvás-kalendáriumos irodalmi műveltsége mellett. Petőfiék forradalma megdöntötte a „fennköltészet“ uralmát, s olyan plebejus-népi költészetet teremtett meg, amelyet a márciusi értelmiség az egész magyar társadalom antifeudális erőinek kifejezőjévé fejlesztett ki. Amikor azonban 49-ben mind Petőfi, mind Vörösmarty tábora elhallgatott, az említett kismemesi-kispolgári irodalom egyszerre feléledt, és pozíciót teremtett magának az irodalomban.

„Szabad a vásár, most költő leszek,
Úgyis kipusztultak a céhesek“ —

ahogy Arany Vojtina András szájába adja. *Vojtina Levelei* tömör képet adnak a jelzett folyamatról. Vojtina András kétszer járt ki három iskolát; apja „urfi-mag“-nak hagyta:

„Ez állapotban két ösvény maradt
Számodra nyitva: lenni *úr-paraszt*
vagy lenni *költő*...“

49 előtt mégis hiába ostromolja vidéki leveleivel és verseivel a pesti lapok szerkesztőit: a „céhesek“ kivesztével azonban egyszerre neves költő lesz belőle. Arany csálhatatlanul észreveszi az új irodalmi moz-

galom osztály-hátterét; tanú erre a Vojtina-leveleken kívül az *Év kezdetén* c. vers is, amelyben a vidéki olvasók: a „nagyságos asszony“ és „minden rangbeliek“ lapot nem vesznek, csak ingyen szeretnének olvasni. A Hölgyfutár, a bukás utáni irodalom első fecskéje köré csoportosul ez a parlagi író-tábor, de már 50 őszén megindul ellene a támadás: a pesti írók egy csoportja új lapot alapít Szilágyi Sándor szerkesztése alatt, s ebben Arany a Vojtina-leveleket közli, Gyulai pedig éles kritikát ír a Hölgyfutár íróiról.

A Hölgyfutár és írógárdája elleni első támadásban még nem különülnek el a frontok: Arany együtt lép fel Gyulaival, aki az irodalomban inkább a középnemes réteg felé húz. Arany bírálata mégis különálló. A formálisnak tetsző kifogások mögött is érzik, hogy a Petőfi-féle alapról bírál. Egyik döntő vádja az, hogy az új csoport eldobja a plebejus népiesség realista hagyományát: a költő „enbálványa körül forog“, versbe szedi a hétköznap jellegtelen mozzanatait („hisz kit ne érdekelne az, lencsét evém-e vagy babot?“), tehát voltaképpen anti-realista áramlatról van szó. A továbbiakban a Hölgyfutár íróinak formai lazaságát csúfolja ki; ahogy Arany és Petőfi látták a népköltészetet, annak is lényegéhez tartozott a formai fegyelem — az utánzó a feudális-nemesi költészet formáit lerombolták, de helyébe más formát nem tanultak; a népi realizmus művészi formáit lezüllesztik. — Mindent összevéve, Arany legfőbb aggodalma az, hogy ez a parlagi-álnépies, valójában kismemesi költészet az igazi népi költészet helyére tolakodik — s a közönségnél azt kiszorítja.

Lassabban tér magához, de nemsokára megszólal az irodalomban az a műveltebb, vagyonosabb nemesi réteg is, amelynek költői kifejezője annakidején Vörösmarty iskolája volt.

Ennek a társadalmi osztálynak irodalmi szervezkedése lassabban halad, költői Szilágyi lapjainak betiltásával ismételtén szétszóródnak; a 49-es veszteségek is jelentékenyek. De már Toldy Ferenc említett szereplésében némiképpen ez az ízlés szólal meg. Toldy 1852-ben nemcsak Aranyt, hanem Tompát és Lévayt is megint az Új Magyar Múzeum hasábjain, — a Hölgyfutár pedig mindhárom bírálatot újból közli.

Alig néhány hónap múlva, 53 legelején, Kazinczy Gábor álnéven, és az álnévhez az „extáblabíró“ jelzést hozzáfűzve nyílt levelet közöl Pákh Albert lapjában, a Szépirodalmi Lapokban, a szerkesztő válaszol rá, Arany pedig mindkettőtől határozott támadást olvas ki a költői népiesség ellen. Azonnal magyarázatot kér levélben Pákh-tól, s a támadásra feleletül írja az ismert sorokat: „Én, paraszt esztétikámmal a szépet sem a népieshez, sem a nem-népieshez nem kötöm kizárólag. Nekem a szép szép minden alakban. Hogy inkább a népiest művelem, oka hajlam, ismerése saját erőmnek, s talán némi principium is. Mert azt hiszem, amely népnek nem volt, nincsen gazdag népköltészete: annak nem lesz önálló nemzeti költészete.“ — Pákh válasza nem nagyon nyugtathatta meg Aranyt; a jóbarátnak, Tompának még az év nyarán, sőt a következő évben is panaszkodik. Panasza azonban itt már nyitabb: „A magyar ember — magyar ember volt és marad, különösen pedig táblabíró. Sohasem ott keresi a bajt, ahol gyökerezik; restaurál mindig: egy elvet égis emel, három esztendő múlva elcsapja, mint olim a vicispánt. Így van jelenleg az úgynevezett népies költészettel.“

Arany aggódva figyeli ezt az ízlésváltozást; másfél év múlva írja le Tompának a híres sorokat: „némi csömör kezd mutatkozni a népies iránt“, „most már futunk a népiestől“. Mint láttuk, most is pontosan megérzi az osztályhátteret: a középnemesség reakcióját. Ez a közönség „visszasóhajt Egyiptom vereshagymáira: a Kazinczy és Döbrentei sonettoira; Császár Ferenchez folyamodik, hogy „tisztult ízlésével“ mentse meg a magyar költészetet a barbároktól“. Egyiptom vereshagymáival kapcsolatban nemcsak mi, hanem talán Arany maga is Petőfi programadó versére gondolt: „pusztában bujdosunk, mint hajdan népével Mózes bujdosott...“ Íme, vannak már, akik a pusztából szívesen visszatérnének — Egyiptomba. Arany nyomatékosan mutat rá arra, hogy ez a visszatérés most: Petőfi után, már csak romboló kozmopolitizmust jelenthet; ahogy mondja, nemsokára megint érdekes lesz az, ha valaki minél idegenszerűbben fejezi ki magát.

„Visszatérnek a külföldet külsőségekben és idegen szellemben majmoló iskolák; a nyelv csinosodik, azaz romlik, érdem lesz magyar szavakban németül s franciául beszélni, bűn egy magyar kifejezést használni csupán azért, mert a nép is él vele, tehát pórias, durva, nyers.“ (Tompának 53. VI. 28.)

Arany előtt most két igazság kezd megvilágosodni:

a) Az irodalmat pártfogoló nemességnek és az árnyékában megbúvó értelmiségnek 48 költői öröksége még költői formakincs, kifejezőkészség alakjában sem kell;

b) ugyanez az osztály valójában már képtelen arra, hogy igazi irodalmi kultúrát teremtsen. Ugyanez a csalódottság ez, kezdeti formájában, amely kb. egy évtizeddel később Vajdának a magyar nemesség ellen intézett hatalmas bírálatában éri el egyik tetőpontját. Arany pedig az 50—52. években viaskodik a Toldi középső részével, s éppen 53-ban írja Tompának: (VI. 28.) „Olykor úgy érzem, még nem volna lehetetlen oly művet produkálnom, mint Toldi volt. Teljesen meg vagyok róla győződve. De minek? de kinek? e gondolat nehézkedik ólomsúlyosan tollamra, valahányszor egy pár versszakot leírok. S így költeni lehetetlen. Ezért Toldi második része talán sohasem fog elkészülni. Az a közönség, mely első Toldimban a kútágast bámulta csak, azóta igen sok kútágast olvasott; az nem találná Toldit már eléggé „sajátságosnak“, „népiesnek“, mint akkor magát kifejezte; a másik, mely hivatva volna a mű költői oldalát felfogni, az a formától nem fogja látni a tartalmat.“

A művelt köznemesség ízlésbeli reakciójának azonban volt még egy veszedelmesebb formája is. Ez nem tagadta meg a népi alapot, hanem „visszatért“ hozzá. A Pesti Napló 1853-as évfolyamában, ugyanott, ahol hónapokon keresztül cikkeznek a nagybirtok vállalatok való megmentéséről, a birtokosztály kapitalizálódásáról, a hullalatok jelentőségéről, meglepetve olvassuk a 850. számban Losonczy Lászlónak, Arany nagy-kőrösi tanártársának, a provinciális népiesség egyik képviselőjének új verskötetéről a hosszú dicsérő bírálatot. „A politikai irány kizárása a népies elemnek már korábban jó sikerrel megkezdett művelését még tágasabb körre terjeszté ki“. Valóban, a bíráló jól látott, a maga szempontjából. Nagy jelentősége volt annak, hogy a 49 előtti Petőfi—Aranykorban még egységes plebejus-népi költészet most sallangos táj költők csoportjaira bomlott. A népi költészetet tájegységekre bomlasztani annyit jelentett, mint magát a parasztságot tájakra, vidékekre szige-

telni el, hogy ezáltal politikai súlyát csökkentsek. A továbbiakkal a népköltészet legbuzgóbb fanatikusa is meg lehet elégedve: „A nép képzelmi és érzelmi világa, melyből költészete élő forrásként fakad elő, tiszta, romlatlan és erőteljes, mint az ősi lég, költői kifejezése egyszerű, világos, meleg és ezért megható. E mellett a nemzetiség határozott bélyegét viseli magán.“ Pedig ezek a sorok is súlyos reakciót jelentenek 1853-ban: visszatérést az 1800 körüli évtizedek haladásellenes népszemléletéhez: a nép tiszta, romlatlan és erőteljes, tehát nincs szüksége fejlődésre és tudatosodásra. A bíráló a felé hajlik, hogy a műköltészetet utasítsa el; élesen szembeállítja a „népies“ és a „művészi“ iskolát; ez utóbbinak mágusai és kasztjai vannak „a műveltség, a tudomány gőzkörében elfojtódott képzelmeik és elfásult érzelmeik kifejezéseit mesterkéltszóhomályba, misztikus üres dagályba burkolják, a szabályos külforma miatt gyakran a belértéket is feláldozzák.“ A néphez visszatérő költők közt említi a cikk Csokonait, Aranyt, Petőfit, Tompát. Nincs nyomunk rá, de föltehetjük, hogy Arany olvasta ezt a cikket, amely egysorba állítja őt Losonczy Lászlóval; talán megérezte, hogy itt is politikai műveletről van szó: a „tiszta, romlatlan és erőteljes“ álnépiességet csempészni az igazi népiesség helyére a magyar közönség tudatában.

Az irodalmi harcnak következő fontos csomópontja az 1856-os esztendő. Ez évben jelent meg Arany kisebb költeményeinek első gyűjteménye, és méltó fogadtatására megszólalt az egész magyar kritikai kar: még ez évben bírálatot írt róla Bérczy Károly, Greguss Agost, Erdélyi János, Salamon Ferenc, a Hölgyfutárban alighanem Tóth Endre. Milyen hatással lehettek e bírálatok Aranyra? Egyiküknek, Erdélyinek, Arany hamarosan tollat ragadva megírta: „Kegyetlenül félre vagyok értve“ — s egy hosszú levélben igyekszik ezeket a félreértéseket helyreigazítani. Magának a bírálóknak ama helyéhez pedig, amelyben Erdélyi kifejti: Arany igazi eleme a mult, „megvárja, míg elveszti élességét a jelen“ — lapidárisan odaírta: „várt a fene valamit“. A bírálatok, a sok dicsőhimnuszon túl, annyiban kellett hogy érdekeljék, mert többször is fölvetették a népies költészet problémáját — sőt éppen Arany népiessége körül egy kis vita is keletkezett. — Greguss (Erdélyi nyomán): Arany az alföldi magyar nép szellemének tolmácsa (azaz szűkkörű táj költő ő is); Bérczy: Arany kisebb költeményei többek közt azért kevésbé népszerűek, mert művésziileg egyszerűek, s Aranyékon rajtuk száradt a „népköltő“ elnevezés, a méltóbb „nemzet-költő“-i helyett: a közönség egyrésze ezt egynek veszi a póriással, másrésze nem találja őket eléggé árvalányhajásnak. Salamon Ferenc még világosabban beszél Arany és Petőfi egykori, 48 előtti kritikusaírói: „Amint a dolgokat most egy tized mulva látjuk, tévedés volt Arany és Petőfi költészetét túlnyomóan a népiesség szempontjából fogni föl.“ Nép és nemzet két egymástól különböző dolog lévén, a közvélemény azzal, hogy népköltőnek nevezte őket, „két legnagyobb költőnknek mintegy alsóbb helyet mutattak ki irodalmunkban“. „Új műszavuk az irodalomban és a közönségnél közforgalomba jövén, válaszfalat képezett s önkényt megkülönböztette mindenki a nemzeti költészetet a népies költészettől, s mintegy határvonalat húzott egy irodalmi arisztokrácia és alsóbb osztályok között.“ Salamon a továbbiakban nem a válaszfal ellen hadakozik, hanem hogy Arany és Petőfi mint népköltők nem a felső polcra, hanem a meg-

szőnyegítő alsóra kerülnének. „Szünjünk meg hát Petőfit és Aranyt egyébként, mint pusztán költőnek nevezni“ — Arany „ritka tünemény“, de „nem azért, mintha népköltő volna, hanem azért, mert költő.“ Ugyan-
ebben a bírálóban Arany hosszas bizonyítását olvashatta annak a tételnek, hogy „az esztétika szempontjából a népies költészetnek kevés értelme van“; népies forma tulajdonképpen nem is létezik. Népies és nem-népies költészet között se tárgy, se forma tekintetében különbség nincs. — Arany, a népies forradalom örököse, aki fiatal korától fogva a népies epika megalkotásával bibelődött, a Bach-korszak irányadó osztályának esztétikájától megkapta itt a népies költészet számára a leg-tisztább felmondólevelet, bekeretezve saját személye és költészete iránt a legnagyobb dícséretekkel. S ha néhány évet lapozunk az irodalom krónikájában: 1861-ben Arany két kötete kapja az akadémiai nagyjutalmat, s érdemük egyebek közt abban foglaltatik össze, hogy „a népiesből csak az eszmei tartalmat és formáiból az esztétikailag érvényest vesszük át s művészileg dolgozzák fel“; nyelvükben is kiemeli a bíráló „a néptől ellesett és nemesített szépséget“. Valóban, az 56-os év bírálatai Aranyra kínálják azt a megoldást, amelyre ő maga is elvben hajlott: a népies költészetet nemzeti költészetté emelni fel. 49 előtt azonban még Arany tudta azt, hogy ennek legfőbb feltétele magának a népnek politikai felemelése. Most azonban ez a változás, úgy ahogy a Pesti Napló esztétikusai értették, pusztán annyit jelentett volna, hogy a nagy költői forradalom vívmányait a műveltebb birtokos nemesség ízléséhez alkalmazzuk, s így tisztán ennek az osztálynak szóló irodalmi kultúrát alkotunk meg: kissé élesen fogalmazva: a kizsákmányolt osztály kultúrájából elvont művészettel — költészetet alkotni a kizsákmányoló osztály számára. Ezt a megoldást Arany nem érezhette a magáénak. Negatív bizonyítéka ennek az, hogy alkotókedvét, melyet a társadalmi bázis hiánya megtört, az 56-os kritikák minden dicsőhimnusza sem volt képes újraéleszteni. Továbbhangzanak tétlenségéről, fásultságáról panaszai. 56–57 még mutat valamelyes termékenységét, 58, nagy hallgatás után, töredéket alkot (Az utolsó magyar), 58 nyara „posványyszerű, egyhangú tespedésben“ telt el, 59 szinte teljesen néma. — Pozitív bizonyítékunk az a fanatizmus, amellyel a prózaíróvá alakult Arany a népköltészet és a népi alkotóerő kérdését elvi alapon tisztázni akarja. Prózai műveinek ez a legfontosabb tárgyköre.

Ezeknek az éveknek a bemutatása azonban már külön részletkutatókat és külön tanulmányt követel meg.